

KOIDULA

Koidula mälestusmärk
Pärnus. Avatud 1929,
autor Amandus
Adamson.

Malle Salupere

 KOIDULA

*Ajastu taustal,
kaasteeliste
keskel*

Raamatu fotod on pärit Eesti Kultuuriloolisest arhiivist (v. a need, mis on märgitud teisiti)

Kujundanud Andres Tali

Toimetanud Mall Jõgi

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital

© Malle Salupere

© Tänapäev, 2017

Fotod © Eesti Kirjandusmuuseum Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Museovirasto (lk 281),

Tiina Radionov (lk-d 111, 300), Malle Salupere (lk 301), Lea Leppik (lk 415)

ISBN 978-9949-85-197-3

www.tnp.ee

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Sisukord

Alustuseks 7

POOLTEIST SAJANDIT KOIDULAGA JA KOIDULATA 11

Moonutatud ajalooline perspektiiv 13

Mis meil juba on? 18

Maailm peategelaste ümber 29

Eestlane sünnilt ja hingelt 32

LAPSEPÕLV JA KOOLIAASTAD PÄRNUMAAL 1843–1863 47

Kasteheinasel külatänaval Vändras. 1843–1850 51

Merelinn Pärnu ja koolid. 1850–1863 61

Kaks leheluba korraga ehk «Tere, armas e e s t i rahvas!» 70

Koidula suur ülikoolieksam 89

Mitte õpetajaks, vaid paberinirgiks 99

TÄHELENNU AASTAD TAARALINNAS 1864–1873 105

Kaunim linn on Eestis... 109

Eesti isamaa heaks 115

Rahvuslikud suuralgused 128

Kuidas eestlased end rahvaks laulsid 141

Jututuba kui rahvavalgustuslik ja ilukirjanduslik ajakiri 157

Koidula kui kalendriuuendaja 167

Pöördeline 1871. aasta – purunevad lootused ja uued algused 171

Koidula needus 183

KAASTEELISED 189

Koidulaulik ja Viru laulik 193

«Ristiisa» Jakobson 232

Lahetagused hingesugulased 269

KOIDULA – LOOJA 303

Pärand ja looming 307

Luuletaja salapiisad südamest 322

Argselt astub sinu ette... 332

Näitekirjanik Koidula 359

Jutulooming 380

NAISEPÕLI KROONULINNAS 1873–1886 411

Kuninganna pagendus 415

Ülepeakaela abiellu? 418

Pesaehituse argipäev – veidi päikest ja palju pilvi 434

Probleemsed vennad 450

Valguskiir ehk suur välisreis. Oktoober 1876 – mai 1878 464

Jälle isamaal. Mai – november 1878 471

Kaks lootusrikast aastat. 1879–1880 479

Lahkhelide jada. 1881–1883 487

Viimane vaatus. 1884–1886 500

Koidula tütreid 517

Järelkaja 525

Lõpetuseks 541

Lühendid 545

Allikad 547

Isikunimede register 561

Alustuseks

Kahupäise Koidula pilt ning luule on saatnud mind lapsepõlvest alates – sõjaeelses, -aegses ja -järgses Eestis. Ka leidus meil kodus nii Aino Kallase «Tähelend» kui ka Koidula «Kogutud luuletuste» 1925. aasta väljaanne, mille tekstid Jaan Bergmanni redaktsioonis on minuga kogu elu kaasas käinud. Saatuse tujul sai minust vene filoloog, mul oli õnn saada osa Juri Lotmani vaimsusest; teise diplomini psühholoog-sotsiosloogina sain Ülo Vooglaiu käe all. See laiapõhjaline vundament koos omaaegse «kolme kohaliku keele» (eesti, saksa, vene) valdamisega ongi teinud minust peamiselt XIX sajandi saksa-eesti-vene kultuurikontaktide uurija. Et just saksa keel on meil järjest loovutamas positsioone anglo-ameerika vaimsusele, vene keele põlgamisest rääkimata, on lukustumas ka meie kuni XX sajandini põhiliselt saksakeelsed arhiivid ning venestusaegsed ja Venemaa arhiivides asuvad omaaegsete keskasutuste venekeelsed toimikud. Kadumas on ka ärkamisaja ning vanemate perioodide uurijad. Samas on mineviku kohta veel nii palju kasutamata ning avastamata materjale. Nende leidmisega on mul mõnelgi korral õnne olnud, tänu jällegi saatusele, mis tõi mind 1980. aastal Riiklikku Ajaloo Keskarhiivi (praegu Rahvusarhiivi Tartu osakond, Eesti Ajalooarhiiv) tööle, kus uudishimu või teadmistejanu tihtilugu sundis heitma pilku intrigeeriva pealkirjaga toimikusse või tundmatu pealkirjaga vanasse raamatusse. Nii sündisid leidude põhjal artiklid, ettekanded ja 1990ndatel Vikerraadio raadioloengute sari eestlaste mentaliteedist läbi aegade. Just viimase jaoks materjali kogumine pani minu jaoks idanema Koidula-Jannseni või laiemalt ärkamisaja temaatika. Vene XIX sajandi kirjanduslooga tegeldes olin juba kogenud, et paljud sündmused ja tegelased osutusid lähemal vaatlusel ja algallikaid

kasutades teistsugusteks, kui olime harjunud arvama või uskuma. Sama pilt hakkas hargnema eelarvamustevabal lähenemisel Eesti ärkamisajale.

Kui Pärnu Muuseum 2001. aastal avaldas minu tõlgitud Jannseni Pärnu perioodi päeviku koos saksakeelse originaaliga («Diarium. Johann Voldemar Jannseni Pärnu päevik»), jäi palju läbitöötatud materjali üle. Pealegi tekkis veendumus, et Postipapat on seni koheldud ülekohtuselt ning tema teeneid on kõvasti alahinnatud. Järgnes sari artikleid ja monograafia «Postipapa» (Tänapäev, 2006). Selles on küll juttu ka tema põhilisest kaastöolisest Koidulast, kuid paljugi jäi veel südamele ja selle tulemusel sündis käesolev raamat. Paratamatult leidub siin kordusi, sest iga lugeja ei hakka ju haarama «Postipapa» järele. Püüdsin siiski viia need miinimumini. Hädavajalikuks pean ka veel kord rõhutada Koidula enesemäärangu kehtivust tema täiseesti päritolu kohta, kuna minu 1993. aasta Keeles ja Kirjanduses ilmunud artiklit «Uusi andmeid Koidula esivanematest» (täistekst kogumikus «Tõed ja tõdemused», 1998, 1999) on viimase paarikümne aasta jooksul vaid harva arvesse võetud. Mitmetes artiklites peetakse Koidula ema siiani sakslannaks.

See kinnitab, et peatumine Koidula põlvnemisel pole ülearune ning väärrib kordamist seni, kuni see üldiselt teadmiseks võetakse, vältimaks pahatahtlikke väljaastumisi, millega tegi algust juba Koidula kademeelne kooliõde Lilli Suburg. Ka Jannseni negatiivne renomee – esialgu saksasõbralik, siis nõukogude ajal «reaktsioonilise kodanlik-klerikaalse laagri» hääletoru, kelle «müüdavus» oli väljaspool kahtlust – on tõsiseid uurijaid eemale peletanud. Aga Koidulal oli oma Jannseni eluloos täielik õigus kirjutada: «Sest me kõik seisame tema õlgadel...» Ta oli igas mõttes oma isa tütar ja pole mingit alust tema edumeelsust kirjutada teiste kaasaegsete arvele, nagu alailma kaldutakse tegema – nii Jakobsoni kui ka Kreutzwaldi ja isegi Paul Blumbergiga tutvudes olid ta vaated juba ammuilma välja kujunenud. Just seepärast on selles raamatus Koidula kuni abiellumiseni kogu aeg oma isa kõrval, sest neile kahele on eesti rahvas võlgu oma

salarelva ja identiteedi – laulupeod, isamaalaulud ja ilmaliku koorilauluharrastuse.

Käesolev raamat ei pretendeeri kõigekülgselt ammendavale akadeemilisele käsitlusele, vaid püüab taaslustada ühe eesti kultuuris märgilise erakordse isiksuse mälestust koos tema võitluste, lootuste, kannatuste ning rõõmudega tema ajastu taustal ja kaasteeliste keskel. Siintoodust ei maksa ka otsida uut Kirjaneitsi roman(t)iseeritud biograafiat, vaid olen taotlenud võimalikku faktitruudust. Vahest polegi igäihele meeltmööda teadmine, «kuidas päriselt oli», kui mõned müüdid on nii armsaks ja koduseks saanud. See raamat ei kuuluta üht ja ainuõiget nägemust, vaid püüab anda pilti ajast ja tingimustest, mis mõjutasid meie kangelaste valikuid, unustamata, et erinevalt meist nemad ei teadnud, mis millelegi järgneb.

Kuupäevad, kui pole märgitud teisiti, on antud vana kalendri järgi, vanas kirjaviisis otsesitaadid on enamasti kohandatud uuele, sest tolleaegne hääldus ei erinenud oluliselt tänapäevasest. Lugeses vanu tekste nii, nagu tähed näitavad (nagu me pahatihti kuuleme), saame Jannseni-Koidula keelest vale ettekujutuse. Uut ehk «soome» kirjaviisi juurutatigi just häälduspärasusest lähtudes. Et Koidula kirjad on peamiselt saksakeelsed, on varem trükis ilmunud tõlkeid mõnikord kohendatud, lähendamaks neid originaali väljendusviisile.

Olen tänulik kõigile kannatlikele ja vastutulelikele arhiivi- ja raamatukogutöötajatele, eriti Kirjandusmuuseumis ja Eesti Ajalooarhiivis Tartus. Lahket abi leidsin ka Venemaa Riiklikus Ajalooarhiivis ja Teatriraamatukogus Peterburis.

Eriti palju tuge olen saanud oma tublidelt tütardeelt Silvi Saluperele, Lea Leppikult ja Tiina Radionovilt, nii nõuannete ja konsultatsioonide näol kui ka tervise- ja olmeprobleemide lahendamisel, ja ei saa unustada ka lastelaste-poolset arvutiabi.

POOLTEIST SAJANDIT KOIDULAGA JA KOIDULATA

*Kus külas kõndis Koidula,
Sääl lõivad silmad särama.
«Koidula õnn!»¹*

---

¹ Kõik motod on valitud Koidula tekstidest.

Moonutatud ajalooline perspektiiv

Püüame olla uhked oma rahvuslikule iseolemisele, aga mida me teame neist, kellele võlgneme tänu selle eest, et maarahvast sai iseseisev eesti rahvas omakeelse ülikooliga, ehk kultuurrahvas? Eesti maarahvas hakkas teadlikult pürgima vallakoolist kõrgema hariduse poole XIX sajandi keskpaiku (sajandi lõpuks oli maapoisse keskkoolides üle 40%), vaimuliku kõrvale ilmus ilmalik kirjavara, eestikeelsete raamatute arv tõusis XIX sajandil 6700 nimetuseni ja 1857. aastast loeme järjepideva eesti ajakirjanduse algust. Üks «peasüüdlasi» kõiges selles oli Johann Voldemar Jannsen, kes Villem Reimani määratluse järgi oli «sihiajaja ja rajaraiuja, kivikaaluja ja kännujuuriija, söödikündja ja kütiselooja, seemnekülvaja ja orasekastja».

Kui põld juba saaki hakkas andma, tulid need, kes selle endastmõistetava tänamatusega omaks lugesid, saaki nõudma ja jagama ning kuulutasid senise põhitegija vaenlaseks. Järeltulijad pole isegi viitsinud fakte kontrollida. Nii ongi «kaassüüdlasena» varju jäänud Jannseni tütre põhitegevus ja teened. Vaevalt leidub eestlast, kes ei teaks midagi luuletaja Koidulast, aga palju vähem teatakse temast kui ärkamisaja kõrgperioodi kõigi oluliste ettevõtmiste ühest olulisemast käivitajast ja eestvedajast, Eesti Postimehe ühest põhitegijast. Ajaleht ilmus entusiastliku ning sihikindla Jannseni juhtimisel, kelle poriga pildumine ei taha lõppeda. Tema kõrval on varju jäänud ka tulihingeline ja väsimatu tütar-abiline Lydia, kes end varjava ööbiku kombel, nagu ta on isegi rõhutanud, alati püüdis märkamatuks jääda.

Kuigi Koidulauliku kohta on ilmunud igas žanris kirjatöid, leidub tema kirjus elukangas veel küllaga käsitlemata aspekte ning valgeid laike. Ei saa ka unustada ikka veel ringlevaid väärandmeid poolsaksa päritolu, kleptomaania, õnnetu abielu jne kohta.

Aino Undla-Põldmäe on oma Koidula luulevalimiku «Mu isamaa on minu arm» esmatrüki saatesõnas (1978) öelnud: «See luule on sisen-danud rahvale olevikujulgust ja tulevikulootust, tõstnud iseteadvust, toitnud vastupanujõudu.» 1993. aasta väljaandes on see kõrgelennu-line lause välja jäetud, ometi pole selles kübetki liialdust. Siinjuures pole oluline, kas luuletaja pärandis on paarkümmend jääva väärtu-sega luuletust, nagu uskus Undla-Põldmäe, või kümme-kond, nagu on arvanud Sirje Olesk Koidula juubelialbumis (1994). Olgu selleks või üksainuke «Mu isamaa on minu arm» – «lauldud, päheõpitud ja süda-messe võetud» (Suits 1949) –, on see andnud rahvale võitluslipu ja identiteeditunde läbi aegade. Aga luuletaja Koidula on vaid üks tahk Jannseni tütre olemusest. Vahest oli tema ühiskondlik ning ajakirjan-duslik tegevus omal ajal rahvuse sünniprotsessis tähtsamgi.

Kirjaneitsi väline atraktiivsus, tema «tähelend» ärkamisaja aate-taevas, tema ootamatu abielu ja vaikne hääbumine Kroonlinnas – see ja veel palju muudki on tinginud, et tema elust on seni kirjutatud tun-duvalt rohkem kui ühiskondlikust rollist ja loomingust. Kirjutatu hul-gas on silmapaistval kohal näidendid. Kuivõrd luuletaja elu pakub küllaga dramaatilisi olukordi ja karaktereid, on ka nende ampluaa ülimalt lai, alates Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetuse ainetel koostatud Aino Undla-Põldmäe dokumentaaldraamast «Viru laulik ja Koidula» kuni Loone Otsa ajaloolisi isikuid ja tsitaate täispiki-tud kriminaalse fantaasia-fragmentariumini «Koidula veri» (2005). Nende vahel on silmapaistvamad 1932.–33. aastal kultuuriavalik-kust raputanud eesti päritolu soome kirjaniku, poliitiku ja ettevõtja Hella Murrik-Wuolijoki (1886–1954) «Koidula» ning Mati Undi «Vaimude tund Jannseni tänaval» (1984), milles kohtuvad Aino Kallas ja Koidula. Romaanid Koidulast või Koidula kaastegevusel on tublisti nõrgemad, mõnes, nagu Tiina Tuvikese romaanis «Emajõe ööbik» (Toronto, 1965), on eiratud elementaarseid eluloolisi fakte ja ajastu konteksti.

Aga ilukirjandus ilukirjanduseks, vaatame nüüd teaduslikumat poolt.

Pikksilma võib kasutada mõlemat pidi: ühest otsast sisse vaadates objekt kaugeneb ja muutub väiksemaks, teine teeb selle suureks ja toob lähemale. Umbes nii on juhtunud meie ärkamisaja uurimisega, mida hästi iseloomustab 1992–2010 käibel olnud Eesti rahatähtede hierarhia, mille tipus troonis 500-kroonine «jakobson» ja järgmine oli viis korda odavam «koidula». See, kellele mõlemad tegelased sõna otseses mõttes oma olemasolu võlgnesid ehk eesti rahva tegelik ärataja Johann Voldemar Jannsen, ei tulnud muidugi kõne allagi: tema oli kindlalt maetud ligi poolteist sajandit tagasi liikvele lastud negatiivsete hinnangute ja epiteetide mudakihi alla.

Jannsen on ajaloo poliitilistes tõmbetuultes ikka osutunud «vale poole» meheks. Eluajal sai ta küll paarkümmend aastat rahva-juhi ja lemmikirjaniku mainet nautida, kuni tema käe all endale

**Koidula
ausamba avamine
Pärnus 8. juulil 1929.**

ajakirjanikuna nime teinud Jakobson hakkas teda esimeste lahkarvamuste ilmnedes kõrvale tõrjuma ning armutult maha tegema, põlgamata ka teadlikku laimu. Venestusperioodil (kuni 1917), samuti iseseisvas Eestis peeti teda saksluse propageerijaks ja kangelasteks tõsteti tema vastased, kelle arvele läksid paljudki Jannseni teened.

Nõukogude ajal keskendusid ärkamisaja uurijad progressiivse Jakobsoni teenetele. Pealegi on «kindel teadmine» isa Jannseni patudest põhjustanud tendentsi teda Koidula kõrvalt ära retušeerida, otsida viimasele positiivseid äratusi ja mõjutusi mujalt. See on varjutanud isa ja tütre ühistandemi töö kõigi ärkamisaegsete suurürituste mootorina, nii et uurijad koguni unustasid selle põhilise «agitaatori ja organisaatori» – Eesti Postimehe, mille kohta tänaseni pole ühtki pädevat käsitlust, samas kui neliteist aastat hiljem kõigest neljaks aastaks (selle jooksul veel kaheksa kuud suletud) areenile tõusnud lärmakas Sakala on pälvinud neid mitu. Just seepärast on alljärgnevas pööratud suuremat tähelepanu ka papa Jannsenile, sellele, Vello Salo sõnutsi «rängalt laimatud ja unustuse hõlma jäänud mehele, kellele EÜS ja Eesti rahvas võlgnevad korraliku biograafia».

Terve XX sajandi jooksul on Emajõe ööbiku isast kirjutanud autorid eelistanud süüdistavat ja halvustavat tooni ning üksikud kahtlevad või õigustavad hääled (Mihkel Martna, Hindrek Prants, Hilve Rebane, Vello Paatsi) ongi jäänud hüüdjaks kõrbes kuni siinkirjutaja raamatuni «Postipapa» (Tänapäev 2006).

«Postipapa» andis ainet mõtlemiseks teoloog-ajaloolasele Vello Salole, kes oma 2010. aasta loengutsükli armastuslauludest eesti muusikas (Tartu Linnamuuseumi aastaraamat, 2012) on väitnud, et «laulev revolutsioon» sündis Tartus 1869. aasta laulupeol, mille tegi teoks Johann Voldemar Jannsen, ja et selle teabe tase, mida meie ajaloolased meile meie esimese laulupeo kohta pakuvad, «on lausa masendavalt madal». Selle tõestuseks on ta avalikustanud anekdootliku apsu meie akadeemilise «Eesti ajaloo» V köites (2010, lk 243): «S a k s a k e l s e t e laulude kõrval kõlasid «Mu isamaa, mu õnn ja rõõm» ning «Mu isamaa on minu arm» ja «Sind surmani.»»

Mõistagi olid kõik eestlaste laulupeo laulud eestikeelsesed, ja kahtlemata kirjutas ajalooköite peatüki autor (M. Laar) «saksa laulud», pidades silmas esitatud laulude algupära. Paraku on see (toimetamise käigus siginenud?) apsakas nüüd mitmesugustel kodulehtedel ning giidide suus levima hakanud.

Üks põhjalikumaid ärkamisaja tundjaid ja kirjeldajaid on Rudolf Põldmäe (1908–1988) nii oma kahe laulupeomonograafiaga kui ka rea muude teostega, aga nendegi puhul ei tohi unustada nõukogudeaegseid piiranguid ja kohustuslikku ideoloogilist retoorikat. Samuti on «kodanlik-klerikaalse» ja «reeturliku» Jannseni ning «progressiivse» Jakobsoni kuvand kohati hägustanud mitte ainult hinnanguid, vaid ka sündmuste kirjeldusi. Seetõttu vajaks eriti laulupidude ajalugu kindlasti uut läbitöötamist, kusjuures ei saa kõige muu kõrval unustada Koidula rolli, kes oli palju rohkem kui isa sekretär.